

Конституційне право

УДК 061.2:34(477)

Наталія Богашева*

**КЛАСИФІКАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:
ПРОБЛЕМА ПРАВОВИХ КРИТЕРІЇВ**

Стаття присвячена розгляду різноманітних видів громадських організацій, передбачених законами України. Робиться висновок про необхідність встановлення законодавчих критеріїв класифікації громадських організацій.

Ключові слова: об'єднання громадян, види громадських організацій, критерії класифікації.

Богашева Н. В. Классификация общественных организаций: проблема правовых критериев.

Статья посвящена рассмотрению разнообразных видов общественных организаций, предусмотренных законами Украины. Делается вывод о необходимости установления законодательных критериев классификации общественных организаций.

Ключевые слова: объединение граждан, виды общественных организаций, критерии классификации.

Bogasheva N. V. Classification of Public Organizations: the Problem of Legal Criteria.

The article deals with consideration of variety of public organizations provided with laws of Ukraine. The conclusion is made that it is necessary to establish legal criteria for classification of public organizations.

Keywords: citizens' association, kinds of public organizations, classification criteria.

Право на свободу об'єднання є невід'ємним правом громадян, яке гарантується Конституцією України. Одним з основних конституційно-правових інститутів, які виступають способом здійснення цього права, є інститут об'єднань громадян [1].

Відповідно до статті 36 Конституції України [2], будь-яке об'єднання громадян належить до одного з двох типів: воно є або політичною партією, або громадською організацією (частина друга статті 1 Закону «Про об'єднання громадян» [3]). Проте між цими двома типами існує істотна відмінність. Політичні партії формують однорідний тип об'єднань громадян: українське законодавство передбачає лише один *вид* політичних партій, і різні політичні партії з правової точки зору відрізняються лише за своїми індивідуальними ознаками (щодо критеріїв розмежування політичних партій і громадських організацій див. [4]). На відміну від цього, поняття «громадська організація» є збірним. Як впливає із змісту статті 36 Конституції України, «громадська організація – родове поняття для конкретних категорій громадських організацій, у тому числі професійних спілок» [5, с.115] (див. також [6, с.220]). Дійсно, професійні спілки як окремий вид громадських організацій зазначені у частині третій статті 36 Конституції.

Сукупність громадських організацій за статутними цілями, членством, сферами діяльності та методами роботи надзвичайно різноманітна (див., наприклад, перелік у [7, с.85]). Науковці неодноразово здійснювали спроби класифікувати громадські організації за тими чи іншими критеріями. Різні критерії можна знайти у працях О. Вашук [8], Л. Кормича та Д. Шелеста [9, с.21-22], Н. Гасвої [10, с.637] Т. Слинько та Т. Кушнарєнко [11, с.27-28], Л. Лойка [12, с.165], М. Менджул [13, с.39-41], М. Новикова [14, с.10] та інших. Зокрема, В. Кравчук [15] пропонує класифікувати громадські організації за такими критеріями: сфера діяльності, об'єкт діяльності, організаційна структура, наявність та характер членства, статус та територія діяльності, спосіб легалізації. Зауважимо, однак, що такі класифікації за довільно обраними *ознаками*, корисні для цілей відповідного дослідження, далеко не завжди можна розглядати як основу класифікації за *видами* громадських організацій.

Розвиток суспільної практики, становлення громадянського суспільства в Україні спричинив необхідність законодавчого регулювання певних категорій (видів) громадських організацій. У зв'язку з цим зауважимо, що певні основи (на жаль, далеко не чіткі) типології громадських організацій можна знайти у законодавстві України.

Вкажемо деякі конкретні види громадських організацій, статус та порядок створення і діяльності яких визначається окремими законами.

Професійна спілка – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) (стаття 1 Закону «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»). Професійні спілки істотно відрізняються за правовим статусом від всіх інших громадських організацій, що виражається, зокрема, у спрощеній (порівняно з іншими об'єднаннями громадян) системі їх створення і легалізації. Цей вид громадських організацій, свобода на об'єднання у які належить не лише до громадянських, але й до соціальних (зокрема трудових) прав людини, виділений як окремий у ратифікованих Україною актах міжнародного права, що стосуються свободи об'єднань, – статтею 11 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, статтею 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статтею 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, а також Конвенцією Міжнародної організації праці (МОП) про свободу асоціації та захист права на організацію № 87 1948 року. Водночас підкреслимо, що специфічні функції професійних спілок та їх місце у регулюванні трудових відносин не допускають суміщення цих функцій з цілями та формами діяльності, властивими іншим передбаченим законодавством видам громадських організацій.

Організація роботодавців – громадська неприбуткова організація, яка об'єднує роботодавців з метою представництва і захисту їх прав та інтересів (стаття 1 Закону «Про організації роботодавців»). Специфіка організацій роботодавців, захищених, як і профспілки, Конвенцією МОП 1948 року, пов'язана насамперед із суб'єктом права на об'єднання. Відповідно до статті 1 вказаного Закону роботодавцем вважається власник підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, яка відповідно до законодавства використовує найману працю. Оскільки власником (а тим більше органом) може бути не громадянин, а *юридична особа*, ми стикаємося з певною колізією з конституційним терміном «об'єднання громадян» (стаття 36 Конституції), що є вираженням конституційного права *громадян* (якими не можуть бути *юридичні особи*) на свободу об'єднань (див. [1]). Водночас стаття 3 Закону «Про організації роботодавців» прямо вказує, що Закон «Про об'єднання громадян» є одним з основних актів законодавства про організації роботодавців.

Спортивна федерація (асоціація, спілка, об'єднання тощо) – громадська організація фізкультурно-спортивної спрямованості, що створюється для розвитку відповідного виду спорту (версії) (стаття 34 Закону «Про фізичну культуру і спорт»). Такі організації мають певні особливості здійснення господарської і навіть підприємницької діяльності, спрямованої на розвиток фізкультури і спорту.

Молодіжна громадська організація – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років для задоволення та захисту своїх соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів (стаття 2 Закону «Про молодіжні та дитячі громадські організації»); *дитяча громадська організація* – об'єднання громадян віком від 6 до 18 років для реалізації та захисту своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів та соціальне становлення як повноправних членів суспільства (стаття 2 вказаного Закону). Особливості молодіжних та дитячих організацій пов'язані з віком набуття права на участь у відповідних об'єднаннях і відповідно з цілями діяльності цих організацій: вони орієнтовані на інтереси великих *соціальних* (вікових) *груп* – молоді та дітей.

Творча спілка – добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва (стаття 1 Закону «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»). Творчі спілки слід вважати окремим видом об'єднань громадян (зокрема, громадських організацій; див. [10, с.637]) у зв'язку із спеціальним суб'єктом права на їх створення – професійними творчими працівниками у галузі культури і мистецтва – та відповідними цілями їх діяльності. Творчі спілки не регулюються Законом «Про об'єднання громадян» (див. статтю 2 вказаного Закону). Творчі спілки виявляють окремі аналогії з професійними спілками за характером об'єднання на основі професійної діяльності, особливо у порівнянні з профспілками самозайнятих осіб, не пов'язаних з захистом трудових прав найманих працівників.

Благодійна організація – недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності (статті 1, 6 Закону «Про благодійництво та благодійні

організації». Законодавче визначення поняття «благодійна організація» через термін «недержавна організація» (а не «об'єднання громадян») у статті 1 зазначеного Закону вказує на розуміння законодавцем більш складної юридичної природи таких утворень. У контексті Закону поняття «благодійна організація» також є збірним. Частина перша статті 6 Закону вказує можливі *організаційно-правові форми* благодійних організацій: 1) членська благодійна організація; 2) благодійний фонд; 3) благодійна установа; 4) інші благодійні організації (фундації, місії, ліги тощо).

Проблема організаційно-правових форм об'єднань громадян виходить за межі предмету розгляду цієї статті. У контексті благодійних організацій зауважимо, що поняття «організаційно-правова форма» визначене для юридичних осіб статтею 83 Цивільного кодексу України, яка передбачає форми «товариств» (у тому числі непідприємницьких), «установ» та «інші форми, встановлені законом». Тому з перелічених вище організаційно-правових форм благодійних організацій до об'єднань громадян («товариств») безсумнівно можна віднести лише «членську благодійну організацію». Установа – це організація, створена шляхом об'єднання (виділення) майна (частина третя статті 83 Цивільного кодексу України), а не громадян, тому благодійна установа до об'єднань громадян завідомо не належить. Благодійний фонд слід розглядати насамперед як організацію, спрямовану на надання грошової (фінансової) благодійної допомоги чи підтримки; деякі автори відносять фонди до установ (див. [16, с.37]). Що стосується інших організаційно-правових форм (фундації, місії, ліги), вказаних у статті 6 Закону «Про благодійництво та благодійні організації», то, на нашу думку, їх слід розглядати як варіанти однієї з двох форм благодійної організації (членської організації або установи чи фонду як виду установи) або їх відділень (філій, представництв).

Звернемо увагу, що стаття 3 вказаного Закону не передбачає поширення Закону «Про об'єднання громадян» на цю категорію організацій. Це легко зрозуміти з огляду на наявність таких форм благодійних організацій, як фонд чи установа. Водночас вважаємо, що регулювання Закону «Про об'єднання громадян» поширюється хоча б частково на *членські благодійні організації* (тобто організації, які об'єднують осіб, а не майно), які, на нашу думку, слід розглядати як окремий вид громадських організацій.

Специфічним видом об'єднання громадян (а отже, громадської організації) слід вважати *громадське формування з охорони громадського порядку і державного кордону*, яке утворюється для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин (стаття 1 Закону «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»). Важливою особливістю такого об'єднання є його утворення за умови підтримки відповідним органом внутрішніх справ чи підрозділом Державної прикордонної служби України, що істотно обмежує самодіяльність громадян щодо реалізації права на об'єднання. Водночас члени такої організації мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення (пункт 9 частини першої, пункт 2 частини другої статті 255 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Зазначимо, що ці положення зазначеного Кодексу відносять громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону до громадських організацій.

Інші громадські організації. Перелічені вище організації можна вважати окремими видами громадських організацій із своєю специфікою. Однак ними не вичерпується різноманітність громадських організацій, передбачених законами України. Існують також інші категорії громадських організацій, яким законодавець присвятив окремі норми чи щодо яких є згадки в тих чи інших законах. Порядок утворення та діяльності таких організацій регулюються законом «Про об'єднання громадян» з урахуванням певних особливостей, якщо вони встановлені спеціальними законами.

До таких організацій, зокрема, належать (ми умовно групуємо громадські організації за певними ознаками, пов'язаними з цілями та формами діяльності):

Громадські організації соціального спрямування: *громадські організації інвалідів* (стаття 12 Закону «Про основи соціальної захищеності інвалідів»); *громадські об'єднання осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи* (стаття 61 закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» в редакції Закону від 19 грудня 1991 року); *громадські організації жертв нацистських переслідувань* (статті 3, 6, 6⁵ Закону

України «Про жертви нацистських переслідувань»); *громадські організації дітей війни* (стаття 8 Закону «Про соціальний захист дітей війни»).

Громадські організації, що відображають інтереси певних соціальних груп: *національні культурні товариства* (стаття 8 Основ законодавства України про культуру; стаття 6 Закону «Про національні меншини в Україні»); *жіночі об'єднання* (пункт 5 частини першої статті 12 Закону «Про політичні партії в Україні»).

Громадські організації, спрямовані на сприяння захисту законності: *громадські природоохоронні організації* (стаття 96 Лісового кодексу України) чи *об'єднання* (стаття 21 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»); *протипожежні об'єднання громадян* (стаття 32 Закону «Про пожежну безпеку»).

Громадські організації професійного спрямування (певні аналоги професійних або творчих спілок, однак без відповідного статусу): *спілки та асоціації адвокатів* (стаття 19 Закону «Про адвокатуру»); *об'єднання нотаріусів* (стаття 16 Закону «Про нотаріат»); *професійні організації аудиторів України* (стаття 18 Закону «Про аудиторську діяльність» в редакції Закону від 14 вересня 2006 року); *саморегулюючі організації оцінювачів* (стаття 26 Закону «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»); *громадські наукові організації* (стаття 17 Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність»); *фахові громадські організації працівників охорони здоров'я, наукові медичні товариства* (статті 24, 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я).

Громадські організації для задоволення особистих потреб громадян: *громадські організації мисливців* (стаття 11 Закону «Про мисливське господарство та полювання»); *об'єднання споживачів* (стаття 24 Закону «Про захист прав споживачів» в редакції Закону від 1 грудня 2005 року); *організації колективного управління майновими правами* (стаття 47 Закону «Про авторське право та суміжні права» в редакції Закону від 11 липня 2001 року); *громадські організації пасічників* (стаття 5 Закону України «Про бджільництво»).

Певною мірою непорозумінням слід вважати «*громадські організації покупців сільськогосподарських машин*». З одного боку, право громадян – покупців будь-яких товарів об'єднуватися передбачене Законом «Про захист прав споживачів»; додаткове законодавче регулювання тут не виглядає необхідним. З іншого боку, особливістю вказаних «громадських організацій» є можливість їх утворення не лише фізичними, але й юридичними особами, що слід вважати виходом за межі конституційного інституту об'єднань громадян та громадських організацій як певного типу об'єднань громадян.

Існують також прецеденти регулювання на рівні закону окремих громадських організацій:

Товариство Червоного Хреста України – всеукраїнська добровільна громадська гуманітарна організація (стаття 1 Закону України «Про Товариство Червоного Хреста України»), яка є складовою частиною міжнародного руху (абзац четвертий статті 3 вказаного Закону);

Національний Олімпійський комітет України – незалежна, неурядова, громадська організація (частина перша статті 35 Закону «Про фізичну культуру і спорт»).

Існування таких організацій становить певну правову проблему. Частина п'ята статті 36 Конституції України проголошує рівність перед законом усіх об'єднань громадян. Така рівність насамперед означає формально-правове рівне ставлення держави до усіх об'єднань громадян у процесі її взаємодії з громадянським суспільством і повинна розглядатися як складова свободи об'єднань.

Питання рівності стало предметом рішення Конституційного Суду України стосовно неконституційності окремих положень Закону «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Абзац четвертий статті 2 вказаного Закону містив формулювання, яке визначало статус Українського національного комітету молодіжних організацій – спілки, «що об'єднує більшість легалізованих всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій, а також обласних, Автономної Республіки Крим, київських та севастопольських міських об'єднань молодіжних та дитячих громадських організацій». Саме це положення стало підставою для Конституційного Суду України ствердити, що воно «порушує конституційний принцип багатоманітності суспільного життя, оскільки закріплює виключний монопольний статус однієї зі спілок відповідних об'єднань громадян» (абзац другий пункту 3 мотивувальної частини Рішення [17]). Суд підкреслив, що хоча фактичне об'єднання більшості молодіжних і дитячих організацій в одну спілку цілком можливе, однак воно має відбуватися *поза державним регулюванням*, на основі вільного волевиявлення членів цих громадських організацій. Подібно порушенням свободи об'єднань (у тому числі

рівності об'єднань громадян перед законом) визнав Суд і положення про бюджетне фінансування виключно однієї спілки молодіжних і дитячих організацій.

Неконституційність законодавчого закріплення виключного *монопольного статусу* одного з об'єднань громадян є вираженням рівності *об'єднань одного виду* перед законом. У зв'язку з цим, на нашу думку, вимагає подальшого осмислення факт законодавчого встановлення спеціального статусу двох громадських організацій – Товариства Червоного Хреста України та Національного Олімпійського комітету України. Один з підходів полягає в тому, щоб розглядати ці організації як єдиних представників відповідного виду громадських організацій, пов'язаних із відповідними міжнародними неурядовими організаціями, хоча їх унікальність вимагає додаткового обґрунтування (потребує дослідження, чи певні норми міжнародного права не забороняють можливість утворення альтернативних об'єднань цього типу). Якщо такий підхід необґрунтований, то єдиним іншим виходом є визнання неконституційності такої унікальності цих громадських організацій.

Наведений вище перелік різних видів громадських організацій (можливо, у чомусь неповний) ілюструє певну хаотичність законодавчого регулювання об'єднань громадян, які повинні розглядатися як громадські організації (оскільки не є політичними партіями; див. частину другу статті 1 Закону України «Про об'єднання громадян»), а також деяких невідприємницьких організацій, які не можуть розглядатися як об'єднання громадян (див. [1]).

Ми не маємо наміру стверджувати, що кожна із наведених вище (і згаданих у законодавчих актах) назв визначає *вид* громадських організацій; очевидно, ця проблема вимагає глибшого розгляду. Водночас правовий статус різних організацій має свої особливості (щодо категорії потенційних членів, щодо способу легалізації, щодо повноважень, наданих законом, щодо можливостей користуватися пільгами чи державними дотаціями і т.п.). У цьому відношенні може бути цікавим вказаний В. Кравчук поділ громадських організацій на суспільно-корисні та приватно-корисні [15, с.50]; при цьому діяльність «суспільно-корисних» організацій спрямована на реалізацію публічних цілей (сприяння реалізації прав і свобод громадян, виконанню функцій державних органів та органів місцевого самоврядування), а «приватно-корисних» – на забезпечення інтересів своїх членів, не пов'язаних із публічними цілями.

На нашу думку, практично важливим є встановлення критеріїв класифікації (чи, можливо, кваліфікації) громадських організацій, які мають певні встановлені законом права чи повноваження публічного характеру. Так, громадські організації інвалідів уповноважені здійснювати заходи щодо соціального захисту, реабілітації інвалідів, залучення їх до суспільно корисної діяльності, занять фізичною культурою і спортом, надають соціальні послуги, здійснюють громадський контроль за дотриманням прав інвалідів, представництво їх інтересів та захист їх прав (статті 12, 14 Закону «Про основи соціальної захищеності інвалідів», тобто здійснюють повноваження, частково належні органам та установам соціального захисту. Водночас такі громадські організації, а також створені ними підприємства мають право на пільги та преференції з боку держави (фінансова підтримка за рахунок коштів Державного бюджету, податкові пільги, пільги щодо орендної плати і т.п.). Подібні пільги та преференції мають також інші згадані вище громадські організації соціального спрямування. Проте законодавство не встановлює критеріїв для кваліфікації таких громадських організацій при їх реєстрації; зокрема неясно, яким чином відрізнити їх від благодійних організацій із подібними цілями діяльності (див. статтю 4 Закону «Про благодійництво та благодійні організації»), які права на подібні пільги та преференції не мають.

Подібно залишається неясним, чи лише за назвою слід встановлювати, яка громадська організація має повноваження, наприклад, природоохоронної чи протипожежної, чи вона повинна відповідати певним законодавчим вимогам, що мало б фіксуватися як її спеціальний статус у свідоцтві про реєстрацію.

У зв'язку з практичною необхідністю виокремлення таких категорій (видів) об'єднань з-посеред великого масиву громадських організацій виникає потреба надання *законодавчих критеріїв* такого віднесення та офіційної форми фіксації належності громадської організації до відповідного виду (подібно до потреби наявності законодавчого критерію віднесення об'єднання громадян до категорії політичних партій; див. [4]). Таким чином, критерії класифікації об'єднань громадян не можуть бути довільними.

Отже, сьогодні актуальною є проблема критеріїв класифікації видів (категорій) громадських організацій та законодавче встановлення форм фіксації належності громадської організації до

відповідного виду чи категорії, які були б підставою для виникнення у подальшому відповідних стосунків між такою організацією і державою, наявності у громадської організації зовнішніх (публічно-правових) повноважень.

Список використаних джерел:

1. Богашева Н.В. Свобода об'єднання та конституційно-правовий інститут об'єднань громадян / Н.В.Богашева // *Вибори та демократія*. – 2010. – № 4(26). – С.62-70.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30 – Ст. 141.
3. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 року № 2460-ХІІ // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
4. Богашева Н.В. До питання про визначення політичної партії / Н.В.Богашева // *Держава і право*: – Вип. 50. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2010.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар / [Авер'янов В.Б., Батанов О.В., Баулін Ю.В. та ін.]; ред. кол.: В.Я.Тацій (гол. редкол.), Ю.П.Битяк, Ю.М.Грошевой та ін.– Харків: Право; К.: Ін Юре, 2003. – 808 с.
6. Гаєва Н.П. Конституційне право на свободу об'єднання громадян та організаційні форми його реалізації / Н.П.Гаєва // *Правова держава*. – Вип. 12. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – С.220-230.
7. Максименко О.М. Правові основи регулювання джерел фінансування громадських організацій як засіб забезпечення їх статутної діяльності / О.М.Максименко // *Держава і право*. – Вип. 16. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С.84-89.
8. Ващук О.М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України / О.М.Ващук // *Держава і право*. – Вип. 22. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.320-326.
9. Кормич Л.І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л.І.Кормич, Д.С.Шелест. – К.: АВРІО, 2004. – 262 с.
10. Гаєва Н.П. Громадська організація / Н.П.Гаєва // *Юридична енциклопедія*: в 6 т.; [Редкол.: Ю.С.Шемчушенко (відп. ред.) та ін.] – Т.1: А-Г. – К.: Укр. енцикл., 1998.– С.637-638.
11. Слинько Т.Н. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посіб. / Т.Н.Слинько, О.Г.Кушнарєнко. – Харків: Арсіс, 1998. – 176 с.
12. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. / Л.І.Лойко. – К.: Фоліант, 2005. – 634 с.
13. Менджул М.В. Цивільно-правовий статус громадських організацій / М.В.Менджул. – Ужгород: Вид-во О.Гаркуші, 2010. – 200 с.
14. Новиков М.М. Об'єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право, муніципальне право» / М.М.Новиков. – Харків, 2002. – 18 с.
15. Кравчук В. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні / В.Кравчук // *Вибори та демократія*. – 2007. – № 1(11). – С.48-53.
16. Жигалкін І.П. Установи як юридичні особи / І.П.Жигалкін – Харків: Право, 2010. – 168 с.
17. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 (справа про молодіжні організації) // *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001-2002* / Відпов. ред. П.Б.Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С.94-99.

* Богашева Наталія Владиславівна – старший консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.